

"Průmyslová malovýroba" - malé tkalcovny v Orlických horách

Tereza Pavlíčková

Orlické hory a Podorlicko jsou regionem, kde bylo značně rozšířené domácí tkalcovství lnu a později především bavlny. Teprve od 80. let 19. století vznikaly ve zdejších městech mechanické tkalcovny bavlny. Na přelomu 19. a 20. století se v okolních vesnicích objevil svébytný fenomén, malé mechanické tkalcovny na vodní pohon. Stály na pomezí několika výrobních forem - nelze je bez výhrad zařadit mezi továrny, do nákladnického systému ani mezi řemesla. Snad právě proto zůstávaly v odborné literatuře dlouho opomíjeny, nanejvýš pouze zmíněny jednou či několika větami. Do určité míry si jich všímali někteří místní amatérští vlastivědní badatelé.¹

Drtivá většina těchto tkalcoven se nacházela v severní části Orlických hor na území o rozloze přibližně 80 km² mezi Dobruškou, Novým Městem nad Metují a Deštným v Orl. h.

První dvě byly založeny v roce 1894, další přibývaly až do 30. let 20. století. Nejvíce jich vzniklo do roku 1910 a potom v 2. polovině 20. let. Celkem jich bylo okolo 90. Jejich existence nebyla pouhou krátkou epizodou - téměř všechny přečkaly hospodářskou krizi 30. let a v některých zůstala výroba zachována i po znárodnění, resp. združstevnění po roce 1948. V poslední byl definitivně provoz ukončen až v roce 2001.

Pro vznik malých tkalcoven v Orlických horách byly zásadní dva faktory. Zaprvé, vysoký počet domácích tkalců, kteří koncem 19. století ztráceli perspektivu do budoucna. Po vlně zakládání mechanických tkalcoven ve městech v podhůří se situace ručních tkalců stávala čím dál více tísnivější. Někteří se stali továrními dělníky, další, především v jižní části hor, se zapojili do jiné domácí výroby, jako bylo např. síťování nebo výroba lubových krabiček. Zadruhé, ve stejné době se v neúnosné situaci ocitaly také mnohé místní mlýny, které nebyly schopné obstát konkurenci modernizovaných větších mlýnů a levné mouky dovážené z Uher. Řada mlynářů tak hledala jiné využití vodní síly. Přibližně polovina malých

¹ Hejzlar, Josef: Kronika mlýnů na Zlatém potoce I., II., III, (rukopis z r. 1962)

Maisner, Jaromír: Staré mlýny v Orlických horách (rukopis)

Vašíčková, Věra: Konec tkalcoviny v údolí Zlatého potoka. In: Panorama. Z přírody, historie a současnosti Orlických hor a podhůří. 7, 1999, s. 69 - 74.

Voborník, Jan: Příspěvek k dějinám textilního průmyslu na Novoměstsku. In: Nové Město nad Metují a jeho kraj. Nové Město nad Metují 1939, s. 118 – 132.

Přímo tématu malých tkalcoven se věnuje upravená verze bakalářské práce autorky tohoto příspěvku: Pavlíčková, Tereza: Malé mechanické tkalcovny v povodí Zlatého potoka v Orlických horách. Dobré 2009.

tkalcoven tak vznikla z bývalých mlýnů. Zároveň zde byly vhodné přírodní podmínky pro zřizování dalších nových vodních děl. Zakladateli bývali tedy většinou dosavadní ruční tkalci (narozdíl od továren v okolních městech, které zpravidla budovali nákladníci) nebo mlynáři.

Mezi charakteristické znaky místních malých tkalcoven můžeme zařadit následující:

- vodní pohon se svými specifiky (závislost na kolísání hladiny, a tedy nemožnost pracovat plynule po celý rok)
- nízký počet stavů (od 2 do 50), často postupné rozšiřování, ale nikdy nad tuto hranici
- kombinace práce pro nákladníky a ve vlastní režii
- majitel vždy přímo pracoval u strojů, v nejmenších tkalcovnách sám se členy své rodiny, ve větších zaměstnával další dělníky
- spojení dílny s bydlením majitele, i když ne úplně bezprostřední jako u ručních tkalců se stavy ve světnici
- kombinace dvou zdrojů obživy - tkalcovny a zemědělství - u majitelů i zaměstnanců
- umístění na vesnicích a v osadách, kde neexistovala žádná jiná průmyslová výroba
- schopnost pružně reagovat na požadavky zákazníků
- zpravidla zastaralejší technické vybavení než u továren
- pozoruhodná životaschopnost - až na nepatrné výjimky všechny přečkaly hospodářskou krizi 30. let

Vodní pohon lze považovat za zaostalý oproti modernějšímu pohonu parním strojem nebo později elektřinou, který si majitelé nemohli dovolit. Na druhé straně šlo o výhodné využití místních přírodních podmínek. Nejvíce tkalcoven poháněl Zlatý potok (dnes označovaný také jako Dědina), méně říčky Olešenka a Bělá. Řada tkalcoven byla na přítocích těchto tří horských říček. Často se vodní kola po určité době nahrazovala turbínou (většinou Francisovou, méně Bankiho a výjimečně Peltonovou). Vodní pohon znamenal značnou závislost na přírodních podmínkách. Po určitou část roku se využívat nedal – při suchu, dlouhotrvajících silných mrazech a samozřejmě také při povodních. Tkalcovny byly budovány i na potůčcích s minimálním průtokem, kde se muselo střídání nadřování vody s několika hodinami práce. Práce dílně s vodním pohonem se tedy musela logicky přizpůsobovat situaci. Byla snaha dočasné dobré podmínky co nejvíce využít. V důsledku toho jsou pravidlem zprávy četníků a živnostenské inspekce o překračování povolené denní a týdenní pracovní doby. Aby se snížila závislost na stavu vody, pořizovali si

někteří majitelé tkalcoven benzinové motory jako náhradní zdroj energie. Základním ale zůstával vodní pohon.

Počet stavů se pohyboval nejčastěji mezi 6 až 20. Výjimkou ovšem nebyly ani tkalcovničky s pouhými dvěma stavy, které obsluhoval jediný člověk. Největší tkalcovny měly mezi 40 až 50 stavů.

Majitelé tkalcoven měli vlastní živnostenské oprávnění. Typická byla kombinace dvou forem výroby v jedné živnosti - jednak tkalcovny fungovaly ještě v 1. polovině 20. století v rámci nákladnického systému, zpracovávaly přízi dodávanou podnikateli z okolních měst, kteří tam často zároveň vlastnili i továrnu. Současně však také přízi nakupovali a sami se starali o odbyt hotových výrobků, které dodávali kromě českých zemí už před 1. světovou válkou například do Uher.

I ti majitelé tkalcoven, kteří zaměstnávali dělníky mimo svou rodinu, pracovali u strojů s nimi, často ještě více pracovních hodin. Zároveň se starali o odbyt a aktivně hledali v širokém okolí podnikatele, kteří by jim zadali práci.

Objekty tkalcoven byly poměrně rozdílné jak velikostí, tak v dalších ohledech. U nejmenších tkalcoven se dvěma stavy nešlo o žádné speciálně stavěné nebo upravované prostory. Stavů prostě majitel umístil do jedné místnosti svého domku nebo roubené chalupy. O něco větší dílny navazovaly na obytné části jako nové přístavby nebo přestavby z mlýnice. V některých případech byla tkalcovna postavena jako samostatná budova v těsném sousedství obytného stavení. Největší tkalcovny už v lecčem připomínaly velké továrny, jenom s mnohem menšími rozměry. Protože se majitelé zároveň živili i zemědělstvím, celou usedlost tvořila obytná část, chlév, stodola a tkalcovna, v několika případech je doplňoval domek pro zaměstnance.

Rozhodujícím faktorem pro umístění konkrétní tkalcovny byly přírodní podmínky - možnost vybudovat vodní dílo nebo využít už existující. V některých místech byly doslova jedna za druhou - bezprostředně pod místem, kde se do potoka vracela voda z jedné, už byl jez k další. Stály ve vsích, osadách podél potoků i na úplných samotách. K obcím s největším počtem tkalcoven patřil Kounov (15 tkalcoven na 4 potocích) a Olešnice v Orł. horách (10). Na Dolech, což je osada v údolí Zlatého potoka, rozdělená mezi katastry tří obcí, Dobřan, Nedvězí a Bystrého, jich bylo 11. Tkalcovny dávaly práci lidem z nejbližšího okolí, kromě přímých zaměstnanců také povozníkům a později autodopravcům. Odbyt zboží z některých tkalcoven zajišťovaly zasilatelské obchody, jejichž hlavním centrem bylo Bystré. Ve všech obcích s výjimkou Olešnice a Jedlové v Orł. h. byly tkalcovny jedinými průmyslovými podniky. Jejich majitelé proto hráli rozhodující úlohu v iniciativách k zavedení telefonu a

autobusové dopravy do obce nebo k výstavbě sjízdnějších cest do hlubokých údolí. Někteří dodávali před elektrifikací obce také elektrický proud sousedům. Bývali to také oni, kdo si pro potřeby své živnosti jako první z obce pořizovali motocykl nebo automobil.

Sortiment vyráběných bavlněných tkanin byl pestrý - kanafasy, látky na pracovní oděvy, košiloviny, kapesníky, sypkoviny, technické tkaniny pro knihaře i damašky, které vyžadovaly žakárový stav.

Protože pořizování nových strojů bylo příliš nákladné, kupovaly se obvykle starší stroje vyřazené z větších továren. Ty se potom sice průběžně vylepšovaly novými součástkami, ale technické vybavení za továrnami zaostávalo. Kromě mechanických stavů patřily ke strojnímu zařízení soukací a snovací stroje. Část příze ovšem soukaly také děti majitelů ručně.

Je pozoruhodné, že prakticky všechny tkalcovny přetrvaly i velkou hospodářskou krizí (narozdíl od některých textilních továren v okolních městech). Jejich majitelé v případě nutnosti omezovali výrobu a propouštěli dělníky, ovšem mohli v práci pokračovat sami bez zaměstnanců. Navíc nebyli odkázáni pouze na tento zdroj obživy. Pokud museli výrobu na nějaký čas přerušit, mohli ji kdykoliv bez větších potíží opět obnovit, jakmile se situace zlepšila. V případě velkých továren je obnova zastaveného provozu mnohem složitější. Několik majitelů tkalcoven přesto zkrachovalo, většinou ale podnik koupil někdo jiný, kdo ve výrobě pokračoval.

Za 2. světové války se podmínky existence těchto malých tkalcoven částečně lišily od větších textilek v okolí. V těch byla často zavedena zbrojní výroba nebo se tkaly látky pro potřeby německé armády. U malých tkalcoven vzhledem k jejich nepatrné velikosti přechod na zbrojní výrobu nehrozil. Dostávaly přídělky bavlny (s postupně se zvyšující příměsí buničiny) a hotové zboží samy prodávaly. Zájem zákazníků z celého protektorátu byl v této době veliký. Obchodní kontakty z této doby majitelé tkalcoven využívali i v prvních poválečných letech, kdy byla díky tomu jejich ekonomická situace nejlepší za celou dobu existence. Toto krátké období prosperity skončilo v roce 1949.

Začleňování do socialistického sektoru probíhalo poněkud chaoticky. Byla zavedena národní správa, kterou vykonával n. p. Jasna, bavlnářské závody, Nové Město nad Metují. Národní správy byly zrušeny koncem roku 1950. V mnoha tkalcovnách byla výroba ukončena. V ostatních pracovali už pouze bývalí majitelé jako domácí tkalci - zaměstnanci národního podniku (během následujících let to byl v důsledku dalších reorganizací postupně n. p. Jasna, Lina Jaroměř a Tepna Náchod). Těchto domácích tkalců postupně ubývalo, jak odcházeli do důchodu, takže v 70. letech byla domácí výroba v rámci Tepny zastavena. Část tkalcoven se na počátku 50. let stala součástí výrobního družstva Druška Hradec Králové.

Ve čtyřech tkalcovnách měla Druška dílny, kde vedle bývalých majitelů pracovali i další zaměstnanci, dále pro ni pracovali jako domácí tkalci někteří další bývalí majitelé. Také členů tohoto družstva postupně ubývalo, v roce 1989 v něm v Orlických horách pracovalo 30 lidí. V poslední tkalcovně byla výroba definitivně ukončena v roce 2001. Výrobní program tkalců pracujících pro národní podnik i pro Drušku tvořily především kanafasy, utěrky a látky na suvenýrové krojované panenky.

Termín průmyslová malovýroba používá Jiří Kořalka v článku K výzkumu dělnictva v řemeslné a průmyslové malovýrobě. I. Pokus o právní a sociálně ekonomickou charakteristiku.² Charakterizuje ji jako závody, které se od tradičních řemeslných provozů odlišovaly větší výší fixního kapitálu vynaloženého na budovy a výrobní zařízení. Používání dokonalejších zařízení a strojů umožňovalo zaměstnávat ve větší míře nekvalifikované pracovní síly. Patřily sem především mlýny, lihovary, pivovary, cihelny a pily, ale také vodárny, elektrárny a plynárny.

Malé mechanické tkalcovny sem lze jistě zařadit také. Obvykle se používají ustálená spojení řemeslná malovýroba a průmyslová (tovární) velkovýroba. Průmyslová malovýroba jako specifická forma někde uprostřed si také zaslouží pozornost. Jde o něco jiného než o počáteční fázi mnoha pozdějších velkých a středních podniků, které začínaly ve velice malém rozsahu. Jedná se o podniky, které tuto hranici nikdy nepřekročily, a ani o to neusilovaly. Jejich majitelé se nikdy nestali „pany továrníky“, zůstali činní přímo ve výrobním procesu ve svém malém podniku. Zásadní rozdíl najdeme, pokud se podíváme na to, kdo zakládal na jedné straně továrny a na druhé straně drobné výrobny. V textilním průmyslu byli zakladateli továren velice často dosavadní podnikatelé – nákladníci, kteří tak investovali kapitál získaný v rámci nákladnického systému. Pro mnohé z nich i nadále pracovali vedle továrních dělníků také domácí ruční výrobci. Naproti tomu malé mechanické tkalcovny zřizovali většinou právě dosavadní domácí tkalci. Vlastní malý podnik pro ně byl alternativou zaměstnání v továrně.

Podobné malé tkalcovny existovaly i v jiných oblastech českých zemí, např. na Semilsku. Šlo však spíše o ojedinělý výskyt, nikde jich nebylo koncentrováno tolik na tak malém území jako v severní části Orlických hor. Otázkou zůstává, proč se zrovna zde tento jev tak rozšířil. Šlo o oblast v blízkosti velkých textilních center (především dominantní Náchod, ale i Nové Město nad Metují, Červený Kostelec, Česká Skalice...) a s vhodnými

² Kořalka, Jiří: K výzkumu dělnictva v řemeslné a průmyslové malovýrobě I. Pokus o právní a sociálně ekonomickou charakteristiku. Český lid 67, 1980, s. 149 – 159.

přírodními podmínkami. Zároveň zde bylo značné množství ručních tkalců, tj. lidí, kteří měli zkušenosti s textilní výrobou a s tím, jak začalo převládat mechanické tkaní v továrnách, hledali jiný způsob obživy. Tyto charakteristiky však platí i pro jiné oblasti.

Proč tedy právě Orlické hory? Jeden pamětník to přičítá faktu, že významná část majitelů včetně těch úplně prvních patřila ke sboru Svobodné církve reformované, pozdější Jednoty českobratrské, v Bystrém. Scházeli se k bohoslužbám každou neděli a ještě v týdnu a zároveň vyměňovali zkušenosti, kontakty a podobně. Také si navzájem půjčovali peníze. Měli silně vyvinutý smysl pro sounáležitost. Malé tkalcovny se zde podle tohoto pamětníka tedy tolik uplatnily díky tomu, že další členové sboru napodobovali průkopníky a po nich je potom napodobovali i sousedé mimo sbor. Mohla ale mít náboženská příslušnost skutečně takový význam, jaký jí pamětník, sám člen tohoto sboru, přičítá?

Archivní materiály pocházející přímo z malých tkalcoven jsou bohužel zachovány velmi málo a většinou se týkají pouze zavádění národních správ a znárodnění. Důležitými prameny se proto stávají vodní knihy, živnostenské a stavební spisy, obecní i soukromé kroniky a v neposlední řadě rozhovory s pamětníky. Počet stavů v jednotlivých tkalcovnách nelze vždy z dochovaných pramenů přesně určit. Celkový počet se pohyboval přibližně okolo 850 stavů, což už je srovnatelné s poměrně velkou továrnou. K počtu dělníků bohužel většinou scházejí prameny. Malé tkalcovny se sice podílely na celkové produkci textilního průmyslu v českých zemích jen nepatrně, pro vesnice v Orlických horách však měly jako jediné místní průmyslové podniky značný význam.

Příklad: Světlíkova tkalcovna Bystré čp. 52

První mechanické stavy si pořídili dva bratři, Josef a František Světlíkovi z Nedvězí. Starší Josef byl ruční tkadlec, pracoval jako dělník v mechanické tkalcovně v Krčíně (dnes součást Nového Města nad Metují). Podle tamních mechanických stavů si zhotovil náčrtky, aby si nechal od svého bratra vyrobit součástky ze dřeva, z nichž sestavil stav. Ten sice pracoval na stejném principu jako mechanické stavy, ale poháněl se šlapáním. Josefa Světlíka napadlo využít k pohonu vodní sílu, a tak si v roce 1894 oba bratři společně pronajali místnost v Mizerově mlýně v Bystrém čp. 52. Vyrobili ze dřeva čtyři mechanické stavy, snovačku i soukačky na osnovu a útek. Pouze nejnútnejší součásti si nechali odlít ve slévárně. V roce 1897 mlýn vyhořel, Josef Světlík spáleniště koupil a postavil na jeho místě tkalcovnu pro stavů, později rozšířenou na 14. Dřevěné stavy však zůstaly ještě dlouho v provozu - bysterský obecní kronikář napsal: „*Ty první dřevěné stavy skoro po 30 letech běhají dodnes a*

dobře.“³ Po Josefu Světlíkovi tkalcovnu převzal jeho syn Benjamin. Ten zde pracoval jako domácí tkadlec pro n. p. Jasna (později Lina, Tepna) až do r. 1975.⁴ Vodní kolo zůstalo v provozu až do 90. let, vyrábělo prostřednictvím dynama elektrický proud pro domácnost. Tato tkalcovna nebyla jen první, ale zároveň i poslední, kde stavy ještě zůstaly. Veškeré strojní zařízení zůstávalo zachováno až do roku 2007. V této tkalcovně se zcela výjimečně dochovala také část písemností - účty, záznamy o utkaném zboží, korespondence a další materiály především ze 30. - 50. let. Tyto písemnosti jsou v současné době uloženy a zpracovávány v Muzeu a galerii Orlických hor v Rychnově nad Kněžnou.

O tom, jak fungovaly vztahy mezi majitelem tkalcovny a nákladníkem svědčí například následující dopisy z 5. a 11. 8. 1926:

„Ctěný pane Světlíku.

...

Dále Vás prosím, abyste se zeptal u Štěpa, zda by nevzal pro mě 3 vály sypkoviny do práce a sice 90, 120 a 140 cm růžovou Heinzlovu, má zde vybarvenou bavlnu a myslím pane Světlíku že byste Vy nepostihl. Zdalipak se mě nyní neomeškáte ve žních. Prosím Vás pokud je to možné dělejte plně, aby se do sezony něco udělalo a zboží bylo připravené. Které vzorky potřebuji to jsem Vám již psal. Byl bych rád kdybyste si nějakou 120ku stav přistavil já Vám na něho půjčím. Rád bych aby to stálo za fůru a abyste mohl pravidelně jezdit. Kdybyste to nestihl se škrobením dáme to oškrobiti zde v továrně, draho to dnes již počítati nebudou. Na středu máte vše připraveno jen prosím Vás nutné vzorky mě lask. přivezte to co potřebuji, rovněž tak sypek.

Zdravím Vás i ct. Vaši rodinu a jsem s výrazem úcty

Karel Laštovička

tkalcovna lněného a bavlněného zboží

Červený Kostelec"

„... Ohledně Štěpa béřu sdělení s politováním na vědomí a dovoluji si uctivý dotaz, zda by to nevzal p. Čtvrtečka, nebo někdo. Sypkoviny nyní k podzimu bude více zapotřebí a rád bych abychom to stačili. ...“

³ SOkA Rychnov nad Kněžnou, Kronika obce Bystré, I. díl, s. 15 – 17.

⁴ Vašíčková, V.: c. d., s. 71.

Z let 1945 - 1948 se z této tkalcovny dochovaly dvě desítky dopisů, ze kterých je patrné, jak velká byla v té době poptávka po zboží z malých tkalcoven. Zákazníky byly především textilní maloobchody z různých míst českých zemí i Slovenska.

Tak například majitel textilního obchodu Pavel Romer z Písku psal v prosinci 1946:

„Vážený pane Světlík!

Děkuji Vám za zasilku kanafasu, byl velice pěkný a vítaný, škoda jen, že jste jej nemohl poslat více. Bon. šek přikládám. Doufám, že mě pošlete o to více flanelu a čekat mě snad také dlouho nenecháte. ...”

Josef Horák, obchod zbožím střížním a modním, Měřín – Morava, psal v únoru 1947:

„Byl jsem u Vás kolikrátě slíbyl (sic!) jste mi pozdějic zboží, buďte tak laskav a pošlete mi aspoň dnes něco od šatovek, kanafasů, prádlovin nebo zástěrových látek aspoň něco, jsem úplně vyprodán.“